

На памежжы культурных традыцый: «Вянок» Максіма Багдановіча

Да 110-годдзя адзінага прыжыццёвага зборніка паэта

УДК 821.161.3(09)+821.162.1(09)+821.161.1(09)+655.4/.5

Мікалай ТРУС,
кандыдат філалагічных
навук, дацэнт

Мікола ТРУС. На памежжы культурных традыцый: «Вянок» Максіма Багдановіча. Канцэптуальна-прэзэнтатыўныя аспекты адзінага прыжыццёвага зборніка класіка беларускай літаратуры разглядаюцца ў кантэксце прэцэдэнтных выданняў XIX – пачатку XX стагоддзя. Вызначаюцца адметнасці нацыянальных культурных традыцый, а таксама спецыфіка выдавецкай практыкі, прысвечанай выбітным дзеячам, збору і папулярызацыі літаратурнай спадчыны.

Ключавыя словы: паэтычны зборнік, прэцэдэнтныя назвы, паэзія Сярэбранага веку, мастацкія пераклады, тэксталагічныя заўвагі.

Mikola TRUS. On the border of cultural traditions: *Wreath* by Maksim Bogdanovich. Conceptual and presentational aspects of the only lifetime poetry collection of Maksim Bogdanovich are viewed through the lens of precedent editions of the 19th and early 20th centuries. The author determines distinctive features of national cultural traditions, as well as specific features of publishing works of outstanding figures, collection and popularization of literary heritage.

Keywords: poetry collection, precedent titles, Poetry of the Silver Age, artistic translations, textual notes.

З выданнем адзінага прыжыццёвага зборніка класіка беларускай літаратуры звязаны некалькі беспрэцэдэнтных момантаў у гісторыі нацыянальнай кнігавыдавецкай практыкі. Па-першае, Максім Багдановіч даслаў з Яраслаўля ў Вільню не ўвесь рукапіс, а спакваля перапраўляў яго часткі; пры гэтым удакладняў структуру будучага зборніка, дадаваў эпіграфы да вершаў, уносіў праўкі. Па-другое, аўтарская назва «Кніжка выбраных вершаў» у канчатковым варыянце па волі выдаўцоў стала падзагалоўкам да «Вянка» з жалобным гучаннем-прысвячэннем:

[ПРА АЎТАРА]

ТРУС Мікалай Валянцінавіч.

Нарадзіўся ў 1969 годзе ў в. Ісаевічы Слонімскага раёна Гродзенскай вобласці. Скончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1993), аспірантуру пры кафедры замежнай літаратуры БДУ (1996), дактарантуру Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі (2020).

У 1996–2011 гадах выкладаў на кафедры славянскіх літаратур і кафедры замежнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Адначасова ў 1993–2000 гадах працаваў у Літаратурным музеі М. Багдановіча (у 1998–2000 гадах – дырэктар музея). У 2011–2016 гадах – загадчык кафедры беларускай

філалогіі Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта. У 2017–2021 гадах працаваў у Выдавецкім доме «Звязда»: намеснікам галоўнага рэдактара часопіса «Полымя», газеты «Літаратура і мастацтва». З 2023 года – вядучы метадыст Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры.

Кандыдат філалагічных навук (2000), дацэнт (2004).

Аўтар сямі манаграфій, звыш 500 артыкулаў. Складальнік, навуковы рэдактар энцыклапедыі «Максім Багдановіч» (2011).

Сфера навуковых інтарэсаў: параўнальнае літаратуразнаўства, гісторыя літаратур і культур славянскіх народаў, міжнацыянальныя сувязі і ўзаемаўплывы.

«Вянок на магілу С.А. Палуяна († 8 красавіка 1910 г.)». Па-трэцяе, без узгаднення з маладым паэтам з Яраслаўля было прапанавана мастацкае рашэнне вокладкі зборніка. Такім чынам, канцэптuallyна-прэзентатыўныя аспекты выдання сталі вынікама калектыўнай творчасці.

Паводле ўспамінаў сучаснікаў, Максім Багдановіч меў некаторыя крыўды на выдаўцоў, але яго прэтэнзіі нібыта датычыліся ўласна друкарскіх хібаў. Мы не мелі на мэце ўзнавіць праўдзівасць гэтых сведчанняў. «Вянок» выглядае не горш за іншыя беларускія кнігі пачатку XX стагоддзя. Непасрэдныя ўдзельнікі мінулых падзей у наступныя гады моцна разышліся ў сваіх грамадска-палітычных поглядах, сталі канкурэнтамі, таму іх сведчання не могуць адназначна лічыцца аб'ектыўнымі.

Можна спадзявацца, што зварот да прэцэдэнтных выданняў XIX – пачатку XX стагоддзя, з якімі мог быць знаёмы класік беларускай літаратуры, дапаможа пашырыць культурна-часавы кантэкст, прыўнесці пэўную дынаміку ў рэтраспектыўнае асэнсаванне нацыянальных здабыткаў, якія сёння ўспрымаюцца як хрэстаматычная данасць. Вядома, што Максім Багдановіч збіраў уласную бібліятэку па беларусіцы, а яго бацька Адам Багдановіч вельмі вялікае значэнне надаваў кніжным зборам, пэўны час саборнічаў і нават апярэджваў у гэтай справе свайго сябра Максіма Горкага.

Зборнік вершаў Максіма Багдановіча «Вянок» (Вільня, 1913)

Крыніца: Літаратурны музей Максіма Багдановіча.

Песняры роднага краю

Дарэчы, само па сабе слова «вянок» – шматзначнае, уключае ў семантычны дыяпазон (у розных нацыянальных, культурна-часавых кантэкстах) натуральнае ўпрыгожанне, рытуальна-абрадавую атрыбутыку, грамадскае ўганараванне і інш. У сучасных беларускіх рэаліях словазлучэнне «ў вянок паэту» звязваецца з мерапрыемствамі іп тэмагіат – у памяць пра выбітную творчую асобу.

З выяўленых намі ў кніжных зборах Беларусі некалькіх польскамоўных кніг XIX стагоддзя, якія ў сваёй назве ўтрымліваюць ключавое слова, што нас асабліва цікавіць, дзве прысвечаны памяці так званых краёвых пісьменнікаў.

«Вянок з папараці...» (Вільня, 1842) суправаджаецца невялікай «Заўвагай выдаўца», дзе тлумачыцца асноўная мэта выдання: «Гэты зборнік адмыслова прысвечаны ўваскрасенню імя Яна Аношкі. Ён жыві дзясятка-другі гадоў таму на Белай Русі, а сёння яго там ужо забыліся. А пісаў ён шмат, і, можа, толькі дзеля гэтага яго варта было б згадаць!» [1, s. 131].

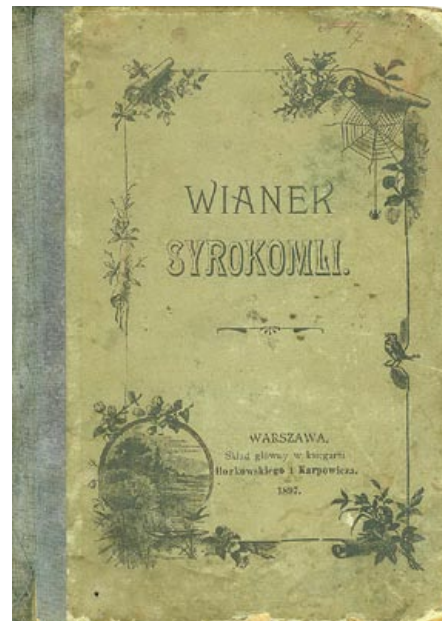
Біяграфічных звестак пра польскага і беларускага паэта Яна Аношку (каля 1775–1820 або 1827) захавалася няшмат. Вядома, што пісаў панегірыкі, сатырычныя вершы, апяваў вясковую ідылічнасць. Асноўную масу тэкстаў названага «Вянка...» складала яго паэтычная спадчына. У зборнік уключаны таксама творы некаторых іншых аўтараў, падпісаных поўнымі імёнамі і прозвішчамі, крыптанімамі: A. Ź., January Filipowicz, N., Feliks Maruszewski.

У гэтым пераліку вылучаецца верш «У вянок на Вісле», пад назвай якога адзначана, што яго аўтарства прыпісваецца Юліі Крукоўскай, у дзявоцтве Вайцюлевіч. Паводле падрадкавай рэдактарскай заўвагі, з дапамогай вянкаў «у Варшаве напярэдадні Святога Яна маладыя людзі варажылі на свае будучыя намеры» [1, s. 16].

Змест «Вянка Сыракомлю» (1897) цалкам складала паэтычная спадчына яшчэ аднаго беларуска-польскага паэта. Уладзіслаў Сыракомля (сапр. Людвік Кандратовіч; 1823–1862) пакінуў пасля сябе куды большую спадчыну, чым яго згаданы папярэднік. Хоць на вокладцы «Вянка...» і пазначана Варшава, зборнік пабачыў свет у віленскай тыпаграфіі Завадскага.

Пачынаецца і завяршаецца выданне хрэстаматыйнымі вершамі – «Лірнікам вясковым» і «Пашталёнам». У жыцццяпісе «Людвік Уладзіслаў Кандратовіч», пададзеным паводле Спасовіча, сярод іншага адзначаны моцны краёвы патрыятызм аўтара: «Кандратовіч – сапраўдны нёманскі салавей, пясняр з моцным агнём натхнення, з глыбокім, цёплым пачуццём і ў той жа час з незвычайнай прастатой – без усялякай патэтыкі і пафаснасці; ён не толькі нацыянальны, але і народны пісьменнік, ён можа тварыць толькі рэчы паўсядзённыя, але з такой кранаючай сэрца праўдай, што становіцца сябрам і абаронцам малога і простага людю. Сваю прывязанасць да радзімы паэт не раз выказваў з дзівоснай праўдзівасцю і сілай...» [2, с. 7].

У сваёй агляднай працы «Белорусское возрождение» (1915) Максім Багдановіч сфакусіраваў увагу на адметнай творчай постаці XIX стагоддзя: «...прежде всего следует упомянуть богато одаренного „краевого“ поэта Владислава Сырокомлю (Кондратовича), некогда популярного и в России. Известный исключительно своими польскими произведениями, он, однако, много писал и по-белорусски, но не мог закрепить в печати эту последнюю сторону своего творчества (за исключением революционного стихотворения „Заходзіць сонца“). Все его белорусские рукописи и поныне ждут своего издателя. Киркор указывал, что песни Сырокомли теперь поются в Белоруссии наряду с народными» [3, с. 269–270].

**Зборнік «Вянок Сырокомлю»
(Варшава – Вільня, 1897)**

Крыніца: Дзяржаўны музей гісторыі беларускай літаратуры.

Вільня – Яраслаўль

Паводле каталога «Аўтографы Максіма Багдановіча» (Мінск, 2020), дарчыя надпісы аўтара на зборніку «Вянок» (1913) захаваліся выключна на рускай мове, адрасаваны яны родным і калегам паэта ў Ніжнім Ноўгарадзе і Яраслаўлі [4, с. 142–151, 239].

Пра наяўнасць кнігі з дарчымі подпісамі Антону Луцкевічу і Вацлаву Ластоўскаму, непасрэдна далучанымі да выхаду зборніка ў Вільні, ёсць толькі ўскосныя пісьмовыя сведчанні. Так, даследчык Генадзь Кахановіч, які нанова адкрываў вёску Ракуцёўшчыну ў Маладзечанскім раёне як месца адпачынку Максіма Багдановіча летам 1911 года, адзначаў: «Працуючы ў гістарычным архіве Літоўскай ССР, у вольную ад спраў часіну сустрэўся з адным тады яшчэ мне мала знаёмым чалавекам. Падзяліўся сваімі клопатамі-пошукамі.

– Максім Багдановіч падпісаў майму бацьку свой „Вянок“: „Пану... на спамін ад аўтара“, – пачаў расказ Юрый Антонавіч. – Я нічога так не шкадаваў, як гэтую кніжачку. Ніколі з ёю не разлучаўся. На жаль, час не злітаваўся ні над людзьмі, ні над кнігамі. Страціўся і аўтарскі „Вянок“» [5, с. 3].

Калі рэцэнзія Антона Луцкевіча «Пясняр чыстай красы», падпісаная крыптанімам Г. Б. і апублікаваная ў віленскай газеце «Наша ніва» 21 лютага 1914 года, добра вядома гісторыкам літаратуры, то ўласна тэкст водгуку на «Вянок», які пабачыў свет на старонках яраслаўскай газеты «Голос» 31 мая 1914 года, практычна застаецца па-за ўвагай спецыялістаў. Кіраўніцтва Дзяржаўнага архіва Яраслаўскай вобласці, дзе захоўваецца рэдкае перыядычнае выданне, пайшло насустрач даследчыцкаму запыту аўтара гэтых радкоў і ў эксклюзіўным парадку прадаставіла скан дакумента – рэцэнзіі, падпісанай крыптанімам П. П., якая належыць пярэму Мікалая Агурцова (цытата з верша прыведзена ў адпаведнасці з сучасным беларускім правапісам):

«Максим Богданович. Вянок. Кніжка выбраных вершаў. Вільня. Стр. 117. Ц. 50 к.

Лежащая перед нами книжечка стихов на белорусском наречии иллюстрирует стремление белорусской интеллигенции к „национальному“ подъему родной литературы, если вообще можно говорить о белорусской литературе. Вместе с тем ясно стремление вдвинуть область белорусского творчества в общее русло литературы.

Автор рецензируемой книжки не ограничивает себя узким кругом „народных“ сюжетов, как это наблюдалось до сих пор в Белорусии. В сборнике видим обилие и сюжетов, и стихотворных форм. Как по сюжетам, так и по обработке стихи г. Богдановича ничего специфически „народного“ не заключают, если не принимать во внимание вообще простоты его произведений. Несомненно, эти произведения – продукт общей „интеллигентской“ литературы, и рассчитаны они, по-видимому, не на простого читателя: книжка пестрит иностранными эпитафиями.

Не берёмся судить, на сколько стихи г. Богдановича связаны с „национальной“ психологией белоруса, но такие стихотворения, как „Слуцкія ткачыкі“ являются безусловным откликом народной души. Эти чудесные стихи, даже для человека незнакомого с белорусским диалектом, открывают истинную красоту выражения на таком, казалось бы грубом и неподдающемся обработке наречии. Прекрасно передано настроение „бездольных“ ткачих, взятых на панский двор „ткаць залатыя паясы“. За стеной „смеётся поле“, сияет небо за окном, а они сидят и ткут, переживая за станком родные впечатления „ясных далей“, синеющих „милыми васильками“.

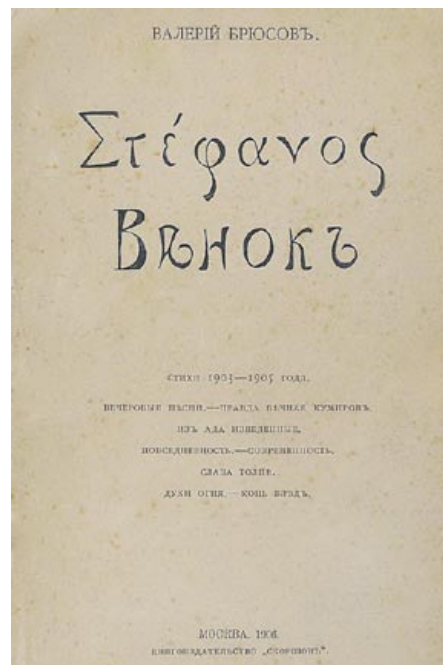
Цямнее край зубчаты бора...
І тчэ, забыўшыся, рука,
Заміж персідскага узора,
Цвяток радзімы васілька.

П. П.»

Памяць і слава

Трэба адзначыць, што рускамоўныя кнігі з Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, выдадзеныя ў другой палове XIX – пачатку XX стагоддзя, якія ўтрымліваюць у сваіх назвах слова «венок», скрозь прысвечаны выбітным постацям імперыі: манархам, высокім чыноўнікам, дзеячам культуры і навукі, падзвіжнікам царквы. Як правіла, гэта багата аформленыя фаліянты з мноствам ілюстрацый: «Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического» (Москва, 1867); «Венок на могилу эстляндского губернатора князя С.В. Шаховского» (Ревель, 1896); «Венок на могилу в бозе почившего ординарного профессора С-Петербургской духовной академии, доктора церковной истории Василия Васильевича Болотова» (СПб., 1900); «Венок на могилу Сергея Андреевича Муромцева» (Москва, 1910); «Венок на могилу Алексея Александровича Скворцова» (Могилев, 1913); Дьяконов, А. «Венок В.Ф. Коммисаржевской» (СПб., 1913); Вишняков, В. «Венок на гробницу Императора Павла I». – 2-е изд. (Петроград, 1916).

Валерый Брусаў – адна з культавых постацей рускай паэзіі Сярэбранага веку. Паэтычны зборнік «Венок» (Масква, 1906) у духу антычнай традыцыі ён задумваў і рэпрэзентаваў як вяршыню ў сваёй творчасці, што наўпрост падкрэслівала назва, прадубліраваная на вокладцы на старажытнагрэчаскай мове.

Зборнік вершаў Валерыя Брусава «Венок» (Масква, 1906)
З адкрытых крыніц.

У некаторых інтэрнэт-рэсурсах, якія сёння рэ-прэзентуюць гісторыю яраслаўскай газеты «Голос», спіс найбольш адметных аўтараў гэтага перыядычнага выдання прадстаўлены ў алфавітным парадку. Такім чынам, М. Багдановіч, апярэджаваючы В. Брусава, стаіць у пачатку пераліку. Вядома, гэта фармальны падыход да справы; у той час малады творца не мог і блізка раўняцца са старэйшым калегам – прызнаным паэтам, перакладчыкам, даследчыкам літаратуры.

Некаторым тэксталагічным назіранням прысвечаны ліст М. Багдановіча да В. Брусава, вучня – да мэтра, ад 26 красавіка 1912 года, расчытаны нанова аўтарам гэтых радкоў:

«Многоуважаемый Валерий Яковлевич!

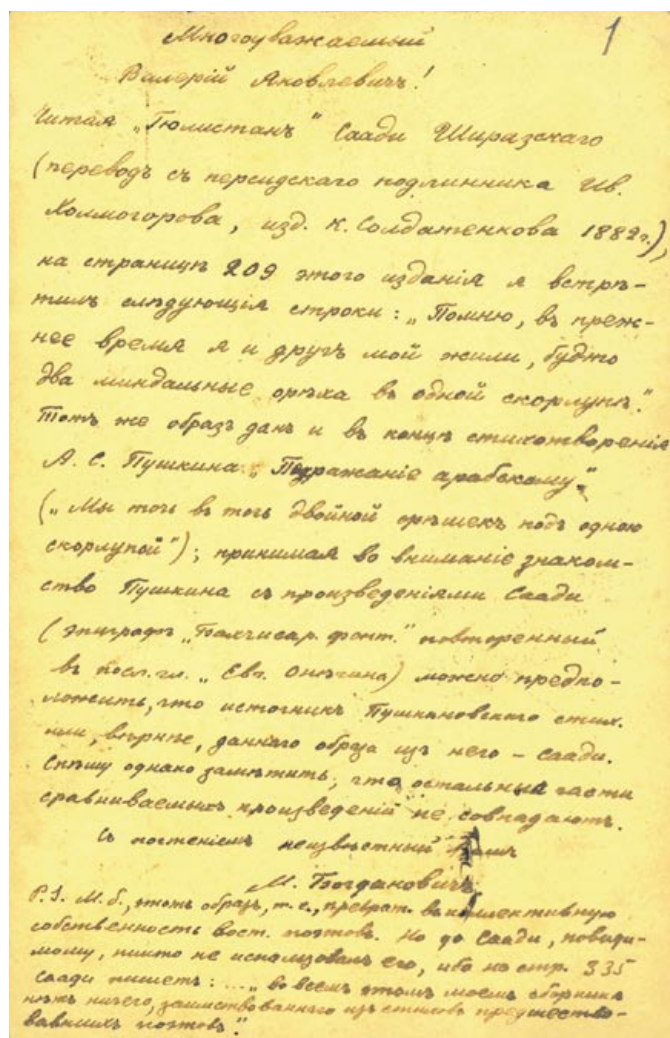
Читая „Гюлистан“ Саади Ширазского (перевод с персидского подлинника Ив. Холмогорова, изд. К. Солдатенкова 1882 г.), на странице 209 этого издания я встретил следующие строки: „Помню, в прежнее время я и друг мой жили, будто два миндальные ореха в одной скорлупе“. Тот же образ дан и в конце стихотворения А.С. Пушкина „Подражание арабскому“ („Мы точь-в-точь двойной орешек под одною скорлупой“; принимая во внимание знакомство Пушкина с произведениями Саади (эпиграф „Бахчисар. <айского> фонт. <ана>“, повторенный в посл. <едней> гл. <аве> „Евг. <ения> Онегина“), можно предположить, что источник пушкинского стих. <отворения> или, вернее, данного образа из него – Саади. Спешу, однако, заметить, что остальные части сравниваемых произведений не совпадают.

С почтением неизвестный Вам

М. Богданович.

P.S. М. <ожет> б. <ыть>, этот образ т. <аким> о. <бразом> преврат. <ился> в коллективную собственность вост. <очных> поэтов. Но до Саади, по-видимому, никто не использовал его, ибо на стр. 335 Саади пишет: „... во всем этом моем сборнике нет ничего заимствованного из стихов предшествовавших поэтов“» [б, с. 246–247].

Метадам de visu мы звярнуліся да згаданага «Гюлістана», або «Кветніка руж» (1882), а таксама да выданняў твораў А.С. Пушкіна, ажыццёўленых у канцы XIX – пачатку XX стагоддзя, з якімі мог праца-

Паштовая картка з лістом Максіма Багдановіча, адрасаваным Валерыю Брусаву (Яраслаўль, 26 красавіка 1912 года)

Крыніца: Расійскі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва.

ваць М. Багдановіч. У 1899-м адзначалася 100-годдзе класіка рускай літаратуры, звязанае са з'яўленнем новых кніг, масавых і акадэмічных збораў спадчыны.

У заўвагах і тлумачэннях да кнігі «Гюлістан» адзначана актуальнасць і запатрабаванасць выдання: «Сколько известно, творения шейха Саади не появлялись в переводе на русский язык вполне, хотя в настоящее время, при усиленном выходе переводных книг с европейских языков, можно бы ожидать переводов и с языков азиатских, разумеется, имеющих собственные литературы» [7, с. 337].

Першая цытата з Саадзі, зробленая М. Багдановічам, – зачыны радок з «Апавядання 8-га» раздзела пятага «Каханне і юнацтва».

Перада мной юбілейнае, шыкоўнае выданне паэмы «Бахчысарайскі фонтан», аформленае ў арыентальных дэкаратыўных традыцыях. Эпіграф да твора пададзены на асобнай старонцы: «Многие, так же как и я, посещали сей фонтан, но иных уже нет, другие странствуют далече. Сади» [8, с. 9]. (Па-руску імя персідскага паэта XIII стагоддзя пісалася варыянтна: «Сади / Саади».)

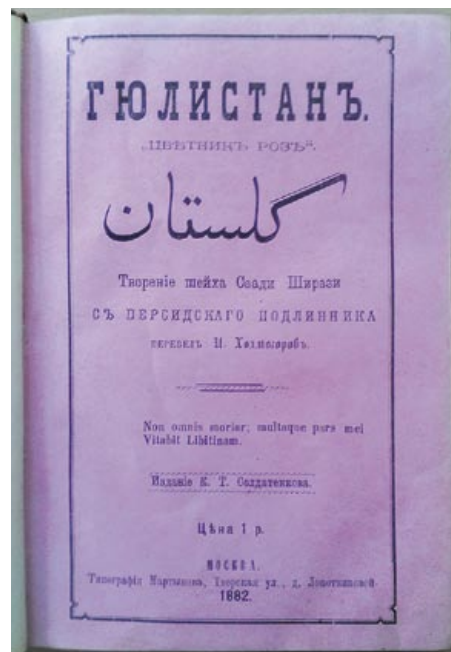
Выкарыстанне радкоў Саадзі ў заключным раздзеле паэмы «Яўген Анегін» (Глава LI) спраўджаем паводле іншага выдання 1899 года:

«Но те, которым в дружной встрече
Я строфы первые читал...
Иных уж нет, а те далече
Как Сади некогда сказал» [9, с. 378–379].

А вось сцверджанне Саадзі, прыведзенае ў пастскрыптуме ліста Максіма Багдановіча, актуалізуе праблему арыгінальнасці творчасці: «... во всем этом моем сборнике нет ничего заимствованного из стихов предшествовавших поэтов» [7, с. 335]. І калі згадваць так званыя крыўды беларускага аўтара пасля выхаду «Вянка», то, на нашу думку, менавіта ў асяроддзі рускіх калег ён быў пастаўлены ў нявыгрышнае становішча: доўгачаканая кніга стала аднайменнай з вяршынным выданнем жывога класіка – Валерыя Брусава. Зрэшты, творчая практыка таго часу стварала іншага роду прэцэдэнты мастацкага наследвання. У 1916 годзе ў Маскве пабачыў свет першы выпуск альманаха «Гюлістан», куды ўвайшлі творы Вячаслава Іванава, Валерыя Брусава, Андрэя Глобы, Фёдора Салагуба і іншых аўтараў.

У заключэнне адзначым, што ў гісторыі беларускай літаратуры і выдавецкай справы зборнік «Вянок» Максіма Багдановіча стаў увасабленнем структурнай, тэматыка-кампазіцыйнай прадуманасці і дасканаласці. Пры гэтым назва кнігі з'яўляецца неад'емным складнікам гэтай гарманічнай завершанасці. З лёгкай рукі даследчыцы Тамары Чабан у літаратуразнаўчы ўжытак увайшло паняцце «Космас „Вянка“». Вянкава-цыклічны прынцып архітэктонікі зборніка лёг у аснову стварэння экспазіцыі Літаратурнага музея Максіма Багдановіча, за мастацкае рашэнне якой Эдуард Агуновіч, кіраўнік праекта, быў адзначаны Дзяржаўнай прэміяй Беларусі (1993).

Сёння ў полі зроку даследчыкаў знаходзяцца 42 экзэмпляры з 2000 «Вянкаў», выдадзеных у Вільні ў 1913 годзе, што зберагаюцца ў дзяржаўных і прыватных бібліятэках Беларусі і замежных краін. (На сістэмнай аснове гэтыя звесткі адсочвае багдановічазнаўца Ірына Мышкавец.)

«Гюлістан» Саадзі Шыразі (Масква, 1882)
Крыніца: Нацыянальная бібліятэка Беларусі.

Да 110-годдзя адзінага прыжыццёвага зборніка паэта сёлета ў Літаратурным музеі М. Багдановіча арганізаваны мастацка-дакументальны праект «Вянок „Вянкоў“», актыўна падтрыманы СМІ рэспублікі: кожны месяц экспануюцца асобныя экзэмпляры кнігі і спадарожныя архіўныя матэрыялы з фондаў розных навуковых і культурна-асветніцкіх устаноў Беларусі.

Закранутыя ў гэтым артыкуле кантэкстуальныя і выдавецка-рэпрэзентатыўныя аспекты з’яўлення «Вянка» Максіма Багдановіча закліканы вызначыць новы напрамак у асэнсаванні творчай спадчыны паэта. У беларускай гуманітарыстыцы даволі актыўна выкарыстоўваецца паняцце «памежжа», але, як правіла, яно звязваецца з заходнім вектарам культурнага ўзаемадзеяння ў XIX стагоддзі. Між тым прыклад з прыцягненнем розных кантэкстаў, архіўна-гістарычнай факталогіі дазваляе ў найбольшай ступені «матэрыялізаваць» і пашырыць праблемна-тэматычны абсяг даследавання культурных узаемаўплываў, мастацкай рэцэпцыі, нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самарэпрэзентацыі.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 11.05.2023 г.

[СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ]

1. Wianek z paprogi, czyli Zbiór poezji; wydany przez Piotra Medekszę. – Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1842. – 156 s.
2. Wianek Syrokomli. – Warszawa: Skład główny w księgarni Borkowskiego i Karpowicza, 1897. – 161 s.
3. Багдановіч, М. Поўны збор твораў: у 3 т. / М. Багдановіч; Акад. навук Беларусі, Ін-т літ. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992–1995. – Т. 2: Мастацкая проза. Пераклады, літаратурныя артыкулы. Рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды / рэд. М.І. Мушыньскі. – 1993. – 600 с.
4. Аўтографы Максіма Багдановіча: каталог: да 130-годдзя Максіма Багдановіча / складальнікі: І.В. Мышкавец [і інш.]. – Мінск: БудМедыяПраект, 2020. – 247 с.
5. Каханоўскі, Г.А. У родным краі / Г.А. Каханоўскі. – Мінск: Палымя, 1983. – 16 с.
6. Багдановіч, М. Поўны збор твораў: у 3 т. / М. Багдановіч; Акад. навук Беларусі, Ін-т літ. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992–1995. – Т. 3: Публіцыстыка, лісты, летапіс жыцця і творчасці / рэд. У.М. Конан. – 1995. – 461 с.
7. Гюлистан, т. е. «Цветник роз». Творение шейха Саади Ширази / с персидского подлинника перевел И. Холмогоров. – М.: Издание К. Т. Солдатенкова, 1882. – 353 с.
8. Пушкин, А.С. Бахчисарайский фонтан / А.С. Пушкин; иллюстрировал В.Я. Суреньянец, текст печатан под ред. П.А. Ефремова. – М.: Издание книжного магазина Гросман и Кнебель (И. Кнебель), 1899. – 112 с.
9. Избранные сочинения Александра Сергеевича Пушкина для юношества: в 2 т. / под ред. [и с биогр. очерком] П.О. Морозова. – СПб.: М-во финансов, 1899. – Т.1: Лирические стихотворения; Баллады; Сказки; Песни западных славян; Из поэм: Евгений Онегин. – 384 с.